

A CSALÁD ÉS A NAGYCSALÁD VÁLTOZÁSAI A CSEREHÁTON ÉS A KISKUNSÁGBAN²

„Sokféle Olaszország létezik”, ezzel a mondattal kezdi bevezetőjét Eric Wolf Donald Pitkin könyvében.³ Pitkin 1951-ben kezdte meg hosszú terepmunkáját Dél-Olaszországban, akkor, amikor az antropológusok a harmadik világ törzsi társadalmait tartották fontosnak. Ebből született meg aztán Pitkin doktori disszertációja, majd a többszöri visszatérésekből a *The house that Giacomo built* (A ház, amit Giacomo épített) című könyve is. Miért fontos az antropológus könyve, és miért kell kiemelni Eric Wolf rövid mondatát? Először is azért, mert Wolf ráirányítja figyelmünket a terep változatosságára, az ott kiderített – sokszor igen ellentmondó – adatokra, amelyekkel kánonokká merevedett elméleteket kérdőjelezhetünk meg. Az, hogy „sokféle” terep létezik még egy országon, sőt egy régió belül is, már nem jelent problémát a ma antropológusának. Pitkin háromgenerációs olasz családkutatása, amely az 1890-es évektől egészen az 1980-as évekig követi végig Giacomo felmenőit és gyermekeit, valójában fontos kérdésekre keresi a választ: hogyan élték meg a fiatalok és idősek az elvándorlást, hogyan alkalmazkodtak a családok a városi élethez, és milyen új csalárendszer alakítottak ki új lakóhelyükön?⁴ Pitkin elemzi a valós és a szimbolikus háztartással – „La casa natale” (szülői ház) és a „La casa sognata” (álom-ház) – kapcsolatos elképzeléseket. Az előbbi az erkölcs, az emlékezet és a családi tisztelet szimbóluma; az utóbbi a reményé, a gazdagodásé és az individualizmusé.⁵ Ez azt is jelenti, hogy a vidékről az ipartelepekre és nagyvárosokba költözők a pénzüikkel hazatérve az álomházat igyekeztek felépíteni, amely ideálisan az emeletes, esetleg több emeletes, „palazzo signorile” (nemesi ház) utánzását jelentette.

Pitkin a modernitás és az urbanizáció hatását, illetőleg az iparban elhelyezkedők családmmodelljének változását elemzi, ami vidéki olasz nagycsalád esetében még ma sem teljesen egyértelmű. A megkérdezett idős és fiatal családtagok narratíváiban sokkal több szó esett az idealizált nagycsaládról, mint a valós családrendszeréről. Mindenesetre tény: vidéken a szegénység és a kilátástalanság sokszor csak

1 Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete, Miskolci Egyetem.

2 A dolgozat a szegedi konferencián elhangzott előadás írott változata. Itt szeretnék köszönetet mondani a szekció résztvevőinek javaslataikért, valamint Bereznai Zsuzsannának hasznos tanácsaiért, szerkesztéséért.

3 WOLF 1999. i.

4 1983-ban Donald Pitkin és Bill Anderson egy 50 perces filmet is készített Giacomoról és az antropológus több mint két évtizedes terepmunkájáról Olaszországban. Itt illik hangsúlyozni azt, hogy Donald Pitkin nem egyedüli antropológusként kutatta a második világháború után az itáliai családrendszert. Illusztris neveket illik felsorolni, ám munkájuk említését mellőzöm: Bernardo Bernardi, Sydel Sylverman, Jane és Peter Snyder, David Kertzer. A családrendszerrel kapcsolatos összefoglaló antropológiai munkák pl. BIRDWELL-PHEASANT –LAWRENCE-ZUNIGA, 1999; KERTZER – SALLER 1991.

5 PIPYROU 2016. 92-93.

a nukleáris család fenntartását jelentette, a városi ipartelepekre költözők anyagi helyzete inkább a nagycsalád kialakulásának kedvezett. A gyárban dolgozó családfelekkor akkor házat épített, amelyben gyermekei és unokái is elfértek. Az emeletre általában a nősi fiú, esetleg a férjzett lány költözött be. A folyamat hasonlóan változatosan és egyben ellentmondásokkal terhes módon játszódott le a délszláv balkáni családoknál. Így az egységesnek és archaikusnak citált nagycsalád-modellt („zadruga”) ezért többen elutasították, illetve leírását aprólékosabb történeti demográfiai módszerekkel finomították.⁶ Az 1990-es évektől Szerbiában például a megváltozott társadalmi-gazdasági helyzetnek megfelelően – iparvállalatok megszűnése, társadalmi mobilitás csökkenése – az iparban dolgozók, valamint az alsóbb középosztálybeliek (hivatalnoki réteg) a nagycsaládos formában próbálták meg gazdasági pozíciójukat megőrizni, családjukat együtt tartani.⁷

A Cserehát és a Kiskunság

Tanulmányomban két kultúrtáj – a Borsod-Abaúj-Zemplén megye Encsi járásában található Héthatár és a Bács-Kiskun megye északi peremén elhelyezkedő Felső-Kiskunság – néhány településére vonatkozó tapasztalataimat összegzem – tudván azt, hogy az összehasonlítás nem zökkenőmentes.⁸ Arra a kérdésre, hogy miért ilyen távoli közösségek adják összehasonlításunk alapját, a válasz egyszerű: a hasonlóságok és különbségek felvázolása nagyrészt, jóllehet, nem mindig, a kutatók egyéni szempontjai szerint kerülnek meghatározásra. Az antropológiai elmélet és metodika alapja a komparatiztika, a társadalmi tények, folyamatok és intézmények különbözőségeinek és eltéréseinek feltárására. Ez sokszor éppen abban segíti a kutatókat, hogy a hagyományos néprajzi kutatás által zártnak, egységesnek és „archaikus”, sajátos kulturális jegyekkel felruházott településsel vagy régióval szemben a változásra, a változatosságra és a kapcsolatokra hívják fel a figyelmet.⁹ Ezért például a Gyimes vagy a Rábaköz közösségei vagy társadalmi intézményei ugyanúgy képezhetik az összehasonlítás alapját a magyar tudományban, mint az itáliai kutatóknak a „nápolyi”, a „milánói” vagy a „észak-tiroli” régiók.

6 A szerb zadruga klasszikus antropológiai monográfiája két amerikai kutató nevéhez fűződik, HALPERN – HALPERN 1972. A téma kritikai megközelítése pl. DAVIS 1977. 170; TODOROVA 1992. A szerb és horvát zadrugák felbomlásáról rövid és hasznos összefoglaló: BÍRÓ 2000.

7 Milić 2004. 241.

8 A kiskunsági kutatásaimat 1998 óta folytatom, főleg Ladánybene, Lajosmizse, Kerekegyháza, Kunadacs és Szabadszállás településein. A kutatás részeredményeit korábbi kötetemben már publikáltam. KÜRTI 2006, KÜRTI – BENEDEK 2004. A cserehátai Héthatár vagy Hétközség – az egymással szomszédos Büttös, Kány, Keresztéte, Krasznokvajda, Pamlény, Percecse és Szászfa helyi elnevezése – kutatását egy 2018-ban a Miskolci Egyetemen indult Felsőoktatás Intézményi Kiválósági Program (FKP) keretén belül folytatom. A tanulmányban Keresztéte és Kány kap kiemelt szerepet.

9 A jelentős antropológiai irodalomból itt csak Richard Fox és Andre Gingrich által szerkesztett klasszikus kötetre hívom fel a figyelmet, különösen a bevezető fejezetre. FOX – GINGRICH 2002. 8-23. Az összehasonlításra példa egy Bács-Kiskun megyében folyt kutatás előzetes eredménye, lásd HANN – KÜRTI 2016.

Fontos szempont azonban az a tény, hogy elsősorban társadalmi intézményekre, jelen esetben a lokális demográfiai folyamatokra és családrendszerre, annak változására, változataira helyezük a hangsúlyt, kevésbé magára a tájra. Idejétmúlt már az a felfogás, hogy a táj (annak felszíne, éghajlata, jellegzetességei) határozza meg döntően a közösséget, a társadalmi együttélés szabályait. Természetesen a különbség a Héthatár községei és az itt tárgyalt Felső-Kiskunság települései (Ladánybene, Lajosmizse) között nyilvánvaló: az előző határmenti aprófalvak együttese Borsod-Abaúj-Zemplén megyéhez tartozik, az utóbbiak Bács-Kiskunhoz. Itt azonnal egy érdekes hasonlat adja magát: mindkét terület népessége korábban más vármegye részeként élte mindennapjait. Héthatár a történeti Abaúj-Torna (1881–1945 között) és Abaúj (1881 előtt), a Felső-Kiskunság pedig Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéhez tartozott. Sőt, ez utóbbi 1877 előtt a Jászkun kerület részeként a privilegizált Kiskun kerület volt. A jogi és közigazgatási kereteken túl, a két térségben lezajlott történeti demográfiai folyamatok hasonlóan változatos képet mutatnak. Mindkét esetben elnéptelenedett vidéket találunk a Török Birodalom megszűnte után. Abaújban csak a 18. században létesültek aprófalvak, amelyeknek népessége jobbágysorsban élt a földesurak hatalma alatt. Telepítés és migráció nem került el a Jászkunságot sem, ahol földesúr, földesúri birtok nem létezett, nemesek is kevesen voltak. Tehát a népesség, ahogyan Abaújban, itt sem volt kontinuos. Elég itt a dunántúliak kiskunsági betelepülésére vagy a Jászság gyors népességnövekedésére gondolni, ami nem csak a természetes szaporodás, hanem az északról délre történő migráció következménye volt.¹⁰ Az általam vizsgált kiskunsági Ladánybene, Lajosmizse (Felsőlajossal együtt) és Kerekegyháza jászságiak betelepülése révén vált községgé a 19. század második felében, mintegy évszázados késéssel követve Héthatár falvainak kialakulását. Mindkét terület népessége mezőgazdasági tevékenységet folytatott, 1745-től a Jászkunságban extenzív állattenyésztés is hozzájárult a lakosság anyagi jólétéhez, illetve a jelentős népességszaporulathoz. Az állattenyésztést egy évszázad múlva felváltotta az intenzív földművelés, a Duna-Tisza közén jellegzetes kiskunsági tanyarendszer kialakulása. Hasonló településforma Héthatáron nem jött létre, nem alakulhatott ki, a családok belterületen éltek, és a földművelésből élő lakosság 1-3 hektáros földbirtokkal rendelkezett csupán. Összehasonlítási alap még a vallási megosztottság, hiszen a Jászság és a két Kunság római katolikus, illetve református, kevés zsidó lakossággal. Héthatár sem egységes, a római katolikus egyház mellett erős közösségi bázist képez a görög katolikus egyház, a kányiak mind görög katolikusok, egyedül a szomszédos Pamlény református.¹¹

Tehát a két kistáj politikai és gazdasági változásai alapvetően meghatározták a társadalmi szerkezetet, a családrendszert. A magyar történeti és társadalomtudományi kutatásban általánosan ismert a hagyományos háztartásszerkezet

¹⁰ Kocsis 2003.

¹¹ Illik hangsúlyozni azt, hogy a református Felső-Kiskunságban a jászsági római katolikusok megtelepedése megtörte a református homogeneitást. Ezt egyébként a zsidók megtelepedése is elősegítette, főleg Szabadszállás és Lajosmizse esetében, ahol népes zsidó közösség alakult ki a 19. század közepétől. A nagykunsági református többség mellett pedig a jászságiak által létesített római katolikus Kunszentmárton példáját szükséges említeni. A város történelméről lásd BARNÁ – PUSZTAI 2008.

változása, valamint a nukleáris és a nagycsalád-modell kettősségéről alkotott elképzelés.¹² Az előbbiben csak a szülők és a gyerekek éltek egy háztartásban, az utóbbiban – jellemzően a 20. század előtti paraszti társadalomban – a többgenerációs patriarkális család tagjai. Ma a nagycsalád elnevezés jobbra a több gyermeket nevelő házaspárra vonatkozik; a 20. század első évtizedében a többgenerációs paraszti nagycsalád a szülők és nagyszülők, a gyerekek és az unokák egy háztartásba tartozását foglalta magában.

A palóc nagycsalád, a had leírása ismert a 19–20. századból, a jász kirajzás a kiskun területre a több generációs nagycsaládot a 20. századig fenntartotta.¹³ Héthatár területéről eddig jóformán semmiféle adat nem állt rendelkezésünkre. Annyi bizonyos, hogy a 18. századi felvidéki több nemzetiségű betelepülés szerepet játszott a változatos családrendszerek kialakulásában. Itt a nagycsalád lassú felbomlásának az oka nem a földtulajdon elaprózódása volt, ahogyan az más, pl. kiskun közösségekben lejátszódott, inkább a munkaerő elvándorlása és az iparosodás. Amíg a 20. század végére a Cserehát peremvidékén lévő törpefalvak elnéptelenedését tapasztaljuk, és a több generáció együttélésére épített „Kádár-kockák” vagy a felújított tornácos parasztházak szinte üresen állnak, a kiskunsági településeken a nagycsalád-rendszer a „szimbolikus” reneszánszát élte, és éli mind a mai napig.

Mint fentebb írtam, a 18. század folyamán országos méretű társadalmi-demográfiai folyamatok indultak el, és ennek nyomait a későbbi statisztikákból jól vizsgálhatjuk.¹⁴ A betelepüléskor pár tucat család képezte Kány és Keresztéte közösségét, akik többségében földhözkött jobbágyok, zsellérek voltak. A dimbesdombos és erdőkkel borított Cserehát területén a földművelés csak részben tudta kielégíteni a családok szükségleteit. Az 1773-as urbárium szerint a falvak lakói a Hegyaljára szegődtek idénymunkára, illetve a polgárosult németajkú Mecenzéf (ma Medzev, Szlovákia) polgárainak fuvaroztak.¹⁵ A Felső-Kiskunságban megváltott, megvásárolt jász pusztákon sajátos gazdasági berendezkedés alakult ki, a területen eleinte csak pásztorok, csőszök, csárdások és utazók tartózkodtak, az állandó lakosság, a szabad földtulajdonosok csak később jelentek meg, és így a tanyák első építésére csak a 19. század közepén került sor.

A községek létesítését követően új demográfiai folyamatok kezdődtek. A római katolikus Keresztétén 1870 és 1949 között kisebb népességcsökkenést tapasztalunk, 179-ről 166 főre. A szomszédos görög katolikus Kányban azonban

12 A történeti szakirodalomból inkább csak jelzésértékűen citálok: pl. ANDORKA 1996, FARAGÓ 1998. A néprajzi szakirodalomban klasszikus munkák sora kívánkozik ide, lásd pl. PENAVIN 1981.

13 A palóc nagycsalád, a had klasszikus képe Istvánffy Gyula 19. századi leírásaiból ismert. A 20. században a térség néprajzi-folklorisztikai kutatása már sokkal árnyaltabb és változatosabb palócság-képet alakított ki. Gondolok itt például Lajos Árpád, Manga János vagy Morvay Judit tanulmányaira.

14 Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye területén történt gazdasági folyamatok hatását a házasságra és termékenységre vonatkozóan lásd ÓRI 2015.

15 A leírásokat lásd:

<https://archives.hungaricana.hu/hu/urberi/view/abauj-keresztete/?document=1&pg=8&bbox=986%2C-3060%2C3632%2C-584>, Letöltés ideje: 2019. I. 18. A vizsgált Cserehát történeti földrajza meg erősíti az alacsony határfokú szántógazdálkodás jelenlétét. DOBÁNY 2010. 93-95.

népességsökkenés következett be: lakossága 362 főről 297 főre csökkent, ami a természetes halandóságnak, a ki- és elvándorlásnak volt köszönhető.

A Kiskunságban még az 1930-as években is meglepően, kiugróan magas volt a természetes szaporodás az északi (Borsod, Heves, Nógrád) megyékhez képest.¹⁶ Kerekegyháza, Ladánybene és Lajosmizse lakossága a betelepülést követően folyamatos növekedést ért el. A relatív gazdagságnak köszönhetően, különösen Abaúj területével összehasonlítva, a nagycsaládi háztartás és gazdálkodás fenn tudott maradni. A szocialista időszakban a vizsgált négy település esetében a népességszám megfordult. Csak az aprófalú, Kány esetében látható növekedés 1949 és 1960 között, a három másik településen a lakosságszám csökkenése folyamatos. A tendenciát nem törte meg az államszocializmus sem. Addig, amíg Lajosmizse népessége nem érte el az 1949-es szintet, Ladánybene és Keresztéte népességsökkenése drasztikus volt. Ennek mértéke valójában az 1980-as évek után válik igazán feltűnően. Az itt közölt egyszerű táblázat jól mutatja a változást:¹⁷

	1949	1960	1970	1980	1990	2000	2011	2018
Kány	297	307	254	216	123	90	48	42
Keresztéte	166	162	133	97	50	31	44	9
Ladánybene	2285	2095	1729	1671	1605	1700	1608	1700
Lajosmizse	13233	12824	12872	12152	11000	11034	11050	12000

Az aktuálisan helyben lakó népesség – az állandó népességszámmal szemben – még ennél is drasztikusabb népességsökkenést mutat a Héthatár községeiben. Ugyanis 1980-ra Kány és Keresztéte lakónépessége 190-re, illetve 79-re zsugorodott. Tíz év múlva ez a szám még alacsonyabb lett 117 (50 háztartás), illetve 50 (24 háztartás) fő. Itt érdemes megemlíteni a nemek közti aránytalanságot is. 1990-ben Kányban általános a női népesség hiánya, főleg a nemzőképes korosztályban (15-39 év) 100 férfira 50 nő jutott. A lakosságnak azonban Kány esetében csak egyharmada, Keresztétének pedig mindössze egyötöde volt aktív kereső. Kány lakosságának több mint fele hatvan év felüli. Keresztétén nőtöbbség volt, igaz, főleg az idősebb korosztályban, ám a nemzőképes 15-39 korosztályban a férfi-nő arány egyenlő maradt: 10 férfira 10 nő jutott. Lajosmizsén Ladánybenével szemben nőtöbbség alakult ki, ez utóbbi településen jellegzetes a nőhiány.

Ami viszont teljesen megváltoztatta a települések demográfiai profilját és ezzel a családok összetételét is, az a gyermekek és születések alacsony száma volt. Keresztétén mindössze egy gyermekkorú, addig Kányban tizennégy gyermek élt. Igaz, 1976 után a körzetesítés miatt Héthatár községeiből a gyermekek Krasznokvajdára jártak iskolába, ami meggyorsította a zsákfalvak lakóinak elköltözését. A családok száma az 1960-as népszámlálás szerint: Kány 81, Keresztéte 41, ugyanekkor Lajosmizsén 3449 és Ladánybenén 556 család. Ha a statisztikát nézzük, a rokonnal együttélő családok számát és százalékos arányát, akkor a következő adatokat találjuk az évtized végén:

¹⁶ FARAGÓ 2011. 112.

¹⁷ A számsorokat a tízévenként megismételt népszámlálási adatok alapján állítottam össze.

	1960	%
Lajosmizse	385	11%
Ladánybene	59	10%
Kány	13	16%
Keresztéte	7	15%

Az 1980-as évektől azonban további negatív változásokkal szembesültek a csereháti aprófalvak. A családok felbomlása, főleg a fiatal házások elvándorlása, megdöbbentő adatokat produkált. 1990-re Kány esetében csak egy együttélő nagycsalád volt, Keresztétén pedig már nem találunk ilyen családformát. Ez utóbbi községben például a 24 háztartásból nyolcban csak egy fő, tizenegyben pedig két fő. Kányban az 50 háztartásból 15-ben még három-hat személy lakott (igaz, 12 háztartást már csak egy idős ember alkotott). Ladánybenén és Lajosmizsén a háztartásokban élő családtagok száma jelentős eltérést mutat. Az utóbbi településen a 4035 háztartásból 1982-ben még három-hat személy lakott.¹⁸

A szocialista időszakból figyelemre méltó még egy további adat. 1970-ben a száz családra jutó személyek száma Kány és Keresztéte esetében jóval nagyobb: 358 és 333, mint a kiskun helységeiben – Ladánybenén és Lajosmizsén ez csak 291 és 302 főt jelentett. 1980-ban ez az arány a következőképpen változott az utóbbi két településen: 294 és 296 fő. Kányban még 304 fő jutott 100 családra, Keresztétén pedig csak 255 fő (2011-ben már csak 227 és 258). A háztartásokban élők száma is megváltozott. Kány esetében 2-4 fős családok alkották a családok többségét, Keresztétén már csak 1-3 személy élt a családok többségében. Kány abban is kirívó volt, hogy a 62 háztartás mintegy 20%-ában négy személy élt, ami a legmagasabb volt a Héthatár községeiben. A falvakban maradt mezőgazdasággal foglalkozó családok ideig-óráig tartották a családi kapcsolatokat az 1970-es években, az 1945 előtti nagycsaládos háztartásoknak azonban már híre-hamva sem volt. *Elementek, mintha itt se lettek volna*, emlékezett szomorúan egy idős kányi asszony testvéreiről és gyermekeikről, akik elhagyták a csereháti falut.

A vizsgált két régióban az egyik legalapvetőbb különbséget a kül- és belterület megoszlásában találjuk. A Héthatár két vizsgált községében – általában az egész kistájra jellemzően – a külterületi lakosság száma elenyészően kevés volt vagy egyáltalán nem létezett.¹⁹ 1960-ban Lajosmizsén a lakosság kétharmada (12000 főből 8000 ember) még külterületi lakos, Ladánybenén ugyanekkor több mint háromnegyede.²⁰ Tehát a két jász telepítésű kiskun helység lényegében megőrizte 19. században létesített tanyás jellegét, a Duna-Tisza közén kialakult klasszikus családi farmtanya gazdálkodási rendszert. Egy benei (lajosmizsei rész) családfő így emlékezett erre vissza: *Ez a Síposok-dűlője, itt mindenki Sípos, valahogy mind rokonok voltunk*. Igaz, azért itt is szétzilálódott a rokonsági rendszernek megfelelő

18 Lajosmizsén 5, Ladánybenén pedig 3 olyan háztartás volt, amelyben nyolcan vagy annál többen laktak. Az előbbi településen ezen családok többsége cigány volt. Az utóbbin romák nem laktak.

19 Kány egy külterülettel (Kányi-csárda) rendelkezett, rendelkezik, amely mintegy tucatnyi ember lakóhelye.

20 Kirívó a Duna-Tisza közén például Zsana, melynek lakossága még 1970-ben is 90%-ban külterületen élt. Zsana csak 1952-ben jött létre Zsana, Eresztő és Kőkút puszták egyesülésével.

dűlőbeosztás és családstruktúra az 1960–61-es termelőszövetkezetek létesítésével, majd azok összevonásaival; a fiatalok tanulásuk és munkájuk révén egyre jobban kötődtek a városokhoz. A belterületi házak építése is ekkortól gyorsult fel, ami tovább növelte a családok szétköltözését. Az ilyen épületek már az idealizált modernitást, haladást jelentették (villany, fürdőszoba), és bár meg sem közelítették a Pitkin által leírt olasz „palazzo signorile” álomházakat, a tanyák kezdetleges infrastruktúrájához képest modernizáltak voltak. 1970-ben Lajosmizse lakosságának már csak 53%-a, ám Ladánybenének még mindig 75%-a lakott külterületen. Tíz éven belül ez az arány tovább csökkent: 41, illetve 52%-ra. 1990-re Lajosmizse lakosságának a többsége (a 11000-ból 7000 fő) már belterületi lakos; Ladánybenén pedig már 60%-ra emelkedett a belterületi lakosok száma.

A gazdasági változások hatását nem szabad lebecsülni a népszaporulat vizsgálatokor. Amíg a 20. század első felében a két térségben a természetes szaporodás százaléka elérte a 19 és 17%-ot, az oda- és elvándorlás miatt a tényleges szaporodás már negatív tendenciát öltött. Kány és Keresztéte esetében ez a mutató 1960-ban már csak 10, illetve 4 főt jelentett, de még mindig pozitív 3.4 és 2.4%-os népszaporulatot eredményezett. Lajosmizse és Ladánybene esetében a természetes szaporodás 10-10% volt, ám a vándorlási különbözet miatt a tényleges szaporodás mindösszesen csak 3 és 8%. A 20. század utolsó évtizedeiben a különbség Kány és Keresztéte rovására tovább nőtt: a természetes-tényleges szaporodása 1980-ra még jobban megmutatkozott, a két község tényleges fogyása 19 és 34%-os negatívumot mutatott.

A települések aktív dolgozóinak összetételét vizsgálva azt látjuk, hogy 1980-ban Kány és Keresztéte többsége a mezőgazdaságban talált munkát (151, 68 fő). Amíg ez jellemző volt a két kiskunsági településre is a második világháború utáni két évtizedre, addig a rendszerváltás idejére az aktív keresők munkahelye alapvetően megváltozott. 1990-ben Lajosmizse 4656 aktív keresőjéből mindössze már csak 835 fő dolgozott a mezőgazdaságban. Ladánybenén ez az arány hasonlóan alakult: a 700 aktív keresőből már csak 134 fő volt mezőgazdasági dolgozó. 1990-re Héthatár községeiben az aktív keresők aránya a következőképpen alakult: Kányban 39-ből 21 fő, Keresztétén 11-ből 4 fő volt mezőgazdasági alkalmazott. Ez utóbbi mind helyben talált munkát; Kányban 17 fő helyben dolgozott, a többiek naponta ingáztak borsodi és nógrádi munkahelyekre.

Fontos még hangsúlyozni annak tényét, hogy a 2011-es népszámlálási adatok szerint a 100 családra jutó családtagok száma Bács-Kiskun megye városaiban Kerekegyháza volt a legmagasabb 302 fővel, majd Lajosmizsén 299 fővel (ezt követi 296 fővel Kiskunmajsa). Kerekegyháza és Lajosmizse vezető pozícióhoz jutott a 100 családra jutó gyermekszámmal 119 és 117 fővel.²¹ Kány és Keresztéte esetében ez igen elgondolkodtató, ám a drasztikus népességfogyás tekintetében nem kirívó: 100 családra 47, az utóbbiban pedig mindössze 67 gyermek jutott.²²

21 KSH a 2013. 174. Említendő az, hogy a megyei községi rangsorban vezet mindkét statisztikában Ballószög, Érsekcsanád és Fülöpjakab, majd szorosan következik Felsőlajos és Ladánybene.

22 KSH b 2013. 224.

Mit mutatnak ezek a statisztikai adatok? Kijelenthetjük-e azt, hogy a népességfogyás egyet jelent a csalárendszer széttzilálásával? Egyértelmű-e a mezőgazdaság családmegtartó ereje a csalárendszer fennmaradásában? A válasz nem egyértelműen negatív vagy pozitív, annak ellenére, hogy a múltban csak a földművelésről és állattenyésztésről beszélhetünk. A Héthatár esetében Kány és Keresztéte radikálisan eltér egymástól, bár mindkét településen a mezőgazdaság adta a családok fő megélhetését. A 20. század közepére a helyzet megváltozott, mind a Kiskunságban, mind a Csereháton a mezőgazdaság többszörös csapást szenvedett, ahogyan a szocialista termelőszövetkezet és az iparosítás elsőbbséget élvezett. A változás radikális volt például Lajosmizsén, kevésbé Ladánybenén, a Cserehát falvaiban mind Kány, mind Keresztéte családjai is rákényszerültek a családi gazdálkodás feladására. A két kis határmenti község életében az 1950-es és az 1960-as évek iparosításának – főleg a borsodi szénbányászat és a Diósgyőri Acélművek (Lenin Kohászati Művek) – elszívó hatása nem lebecsülendő. A helyzet nem fordult jobbra azzal sem, hogy Diósgyőr 1991-es privatizálása után sokan váltak munkanélkülivé, mivel a Héthatár településeiről elköltözött családok nem tértek vissza. A 2000-es évektől a munkanélküliség, a közmunka elégtelensége a Cserehát peremfalvait hátrányosan érintette. A cigányság gettósodása, a nők lehetetlen integrálása a munkaerőpiacra, a kézműipar és az egyedi állattenyésztés (kecske, birka) megghiúsult programjai, valamint a turizmus és a Kéktúra egyoldalú és ad hoc jellege a Héthatár csalárendszerét tovább gyengítette.²³

A Kiskunság vizsgált településein a helyzet, Ladánybenét kivéve, ahol csekély népességcsökkenés állt be, a munkaerőhelyzet és a mezőgazdasági családi termelés lehetőségei a csalárendszer fenntartását erősítette. Kerekegyháza például stabil: 1949 óta állandóan hat és félezer lakossal rendelkezik. Ladánybene 1940-es évekbeli 2500 főről 1500-ra csökkent 2010-re. Igaz, az azóta eltelt évek alatt kissé növekedett 1700-ra (2018-as adat). A szülői ház, sok esetben a telepések által épített tőketanya a járszági telepések életében meghatározó szerepet töltött be: több mint egy évszázadon keresztül öröklődött, és központi funkcióját még akkor is megtartotta, amikor a házas fiatalok a belterületen alakítottak ki maguknak új háztartást.²⁴ Továbbra is meghatározó maradt a családi tőkeföldhöz kötött gazdasági tevékenység, a rendszerváltozás utáni specializálódó és modernizálódó gyümölcs- és zöldségtermesztés. A vállalkozások megerősödésével Lajosmizse például növelni tudta gazdasági és piacszerpét. Mindez viszont pozitív hatással volt a népességzaporulatra, a termékenységre.²⁵ A külterületi lakosság nagycsalád-jellege, jóllehet inkább szimbolikus formában a 21. században is fennmaradt. Az elmúlt egy-két évtizedben Lajosmizsén például számos „nagycsalád-találkozót”

23 A rendszerváltás utáni térség re vonatkozó kutatási eredményeket lásd G. FEKETE 2005; VIRÁG – ZOLNAY 2010. G. FEKETE Éva által a 2010-es évek elején felvázolt, kimondottan a csereháti aprófalvak innovációs lehetőségeit előrevetítő, programtervezetéből az elmúlt években a Héthatár esetében jóformán semmi sem valósult meg. G. FEKETE 2014.

24 A „tőke föld” klasszikus bemutatását lásd NAGY 1878., továbbá BÁNKINÉ 2005. A járszági nagycsalád és a tőkeföld kapcsolatának elemzését lásd SZABÓ 2000. 221-229.

25 Erre nézve a világ más területein is találunk bizonyító erejű adatokat. GOODY 1990. 480-486.

– Csillik, Durucz, Kisjuhász, Kollár, Pető – örökítették meg a családtagok nyomtatott és digitális formában.

Összegzés, kísérlet a konklúzióra

A kiskunsági és csereháti települések összehasonlítása jól illusztrálja tanulmányom bevezető sorát, hogy sokféle Magyarország létezik. A patriarkális nagycsalád több magyarországi régióra jellemző volt a 20. század előtt és a téma sokak érdeklődését felkeltette. A magyarországi történelmi és történelmi demográfiai kutatás egyik nagy előnye, hogy a kutatók egyes települések, illetve kiválasztott megyék (vármegyék) család- és háztartásrendszerét, és ezzel összefüggően a házasság- és termékenység-mutatóit vizsgálták meg az elmúlt két-három évszázadban. Ugyanakkor ebben rejlik jellegzetes hátránya: a történelmi kistájak és egyes néprajzi régiók, amelyek nemcsak, hogy nem estek egybe közigazgatási területekkel, hanem a politikai folyamatok miatt határaik és társadalmuk is folyamatosan változtak, egyoldalú vagy hátrányos megkülönböztetést kaptak. Ez jellemzi például az egyik egyébként igen kitűnő történelmi demográfiai tankönyvet, amelyben a Jászság nem szerepel, a Kiskunsággal kapcsolatban a szerző csupán a török uralom utáni dunántúli beköltözést említi.²⁶ Az antropológusok és néprajzkutatók elemzései igen jól hasznosíthatóak a történelmi háztartás és csalárendszer változásainak bemutatására. Igaz, a felgyűjtött szóbeli családtörténelem és egyéni életutak csak igen behatárolt időkeretet biztosítanak, amit levéltári és történelmi adatokkal együttesen kell hasznosítani.

A fenti összehasonlítás két kistáj településeiről és népességéről, annak változásáról ad vázlatos képet. Nem kérdés: nemcsak a Cserehát és a Kiskunság településeit, hanem Magyarország minden területét meghatározta a politika és gazdaság, mind a jelenben, mind a múltban. Egyelőre nyitva kell hagynunk azt a kérdést, hogy az egyház és az állam, a Héthatár esetében pedig a földesúri fennhatóság milyen hatást gyakorolt a vizsgált közösségek társadalmi berendezkedésére. Bizonyára meghatározó és hosszantartó, és ezért a társadalmi intézmények mai arculatát is befolyásoló múltbeli örökség feltárása minden bizonnyal további kutatást igényel. Mindössze egy fontos szempontra kell még felhívni a figyelmet: a kutatói dilemmát inkább az elméleti megközelítésből fakadó problémák okozzák, különösen annak kérdése, hogy mennyiben látjuk a csalárendszer változásait a politikai és gazdasági törések következményeinek, vagy inkább kísérő jelenségeinek, esetleg annak ok-okozati összefüggéseinek. Ebben a nagycsalád szerkezeté, szerepe és változása is további tisztázást igényel. Annyi azonban kétségtelen, hogy a nagycsalád, a 19. századi palóc had vagy jászkunsági nemzetség, nem

26 FARAGÓ 2011. 210.

vetíthető vissza több évszázadra, igaz, kialakulásuk ideje és 20. századi fennmaradásuk sem kapott kellő kutatói figyelmet.²⁷

A Héthatár aprófalvaival szemben a tehetős Felső-Kiskunság közösségei nemcsak azt mutatják meg, ami ismert más magyarországi község esetében is. Az alacsony születésszám és az elvándorlás érinti a legtöbb kistelepülést, az urbanizáció és iparosítás pedig általános jellemzi a városokat, a megyei székhelyeket. A két egymástól messzi kistáj összevetésével az első látásra nem nyilvánvaló változások figyelhetők meg. Egyrészt az adatok jól mutatják, hogy egymás melletti helységek mennyire eltérő népmozgalmi folyamatokat éltek meg. A Héthatáron a mezőgazdaság, igaz 1950 után a szocialista termelészövetkezeti gazdaság formájában megtartotta uralkodó szerepét; iparosítás, urbanizáció, és infrastrukturális fejlesztés minimálisan vagy egyáltalán nem érintette a községeket. Ennek ellenére vagy talán éppen ezért elnéptelenedés következett, a családok szétszakadtak, a fiatalok tömeges elvándorlásának vagyunk tanúi. A Felső-Kiskunságban Ladánybene hiába érte meg a rendszerváltást mezőgazdasági településként, a lakosság szám stagnálása, illetve lassú csökkenése elkerülhetetlenné vált. Ezzel szemben Lajosmizse, ahol a háztáji és családi mezőgazdaság fennmaradt, sőt fejlődött, és az iparosodás (könnyűipar, szolgáltatás, élelmiszeripar) egyre jobban meghatározóvá vált az 1960-as évek közepétől, a demográfiai mutatók stabilizálódtak. A háztartások változása, változtatása azonban nem ingatta meg a közösség értékrendjét a nagycsalád szimbolikus összetartó erejében. Úgy tűnik, hogy éppen ez az intézmény játszott és játszik továbbra is fontos szerepet a jászsági eredetű kiskunsági települések életében.²⁸

Irodalom

ANDORKA Rudolf

1996 Háztartási rendszerek és az idős emberek élete a 18–19. századi magyarországi falvakban. *Aetas*, 4. Budapest, 128–156.

BARNA GÁBOR – PUSZTAI Gabriella

2008 „...Körös vizinek napkeleti partján...” *Kunszentmárton, a mezőváros*. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága, Kunszentmárton.

BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet

2005 *A jászkun autonómia*. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged.

BENEDEK Gyula – KÜRTI László

2004 *Bene, Lajos és Mizse oklevelei, történeti dokumentumai, 1385–1877*. Katona József Múzeum, Kecskemét.

BIRDWELL-PHEASANT, DONNA – LAWRENCE-ZUNIGA, DENISE eds.

1999 *House Life. Space, Place and Family in Europe*. Berg, Oxford.

²⁷ Faragó Tamás és Őri Péter kutatásai szerint valószínűsíthető a magyar királyság területén bekövetkezett népességrobbanás, amely a nagycsaládok és változatos háztartásszerkezetek kialakulásának kedvezett bizonyos régiókban. FARAGÓ 1999; ŐRI 2006–2008.

²⁸ A jászkun identitás felélesztéséről, különös tekintettel a Felső-Kiskunságra lásd KÜRTI 2000; 2018.

BÍRÓ László

2000 A zadrugák felbomlásáról. *Világtörténet*, 2. 51-60.

DAVIS, John H.

1977 *People of the Mediterranean. An Essay in Comparative Social Anthropology*. London. Routledge & Kegan Paul.

DOBÁNY Zoltán

2010 *A Cserehát történeti földrajza (18–20. század)*. Aggteleki Nemzeti Park Igazgatósága, Jósvafő.

FARAGÓ Tamás

1998 Different Household Formation Systems in Hungary at the end of the Eighteenth Century: Variations on John Hajnal's Thesis. *Historical Social Research* 23, 1–2, 83-111.

1999 *Tér és idő – család és történelem*. Bíbor Kiadó, Miskolc.

FOX, Richard – GINGRICH, Andre

2002 Introduction. In: Fox, Richard – Giingrich, Andrei eds. *Anthropology, by comparison*. Routledge, London, 8-23.

G. FEKETE Éva

2005 Cigányok a Cserehát-Bódva vidékén. Tájegységi elemzés. In: Baranyi B. szerk. *Cigány szegregációs folyamatok a cserehádi és dél-baranyai kistérségekben*. Gondolat, Budapest, 53-83.

2014 Dél-cserehádi aprófalvak innovatív fejlesztése. *Szellem és Tudomány*, Vol. 5., Nr. 2–3. 54-69.

GOODY, Jack

1990 *The Oriental, the Ancient and the Primitive. Systems of marriage and the Family in the Pre-industrial Societies of Eurasia*. Cambridge University Press, Cambridge.

HALPERN, Joel M. – Halpern, Barbara K.

1972 *A Serbian Village in historical perspective*. Holt, Rinehart and Winston, New York.

HANN, Chris – KÜRTI László

2016 Agrarian Ideology and Local Governance: Continuities in Postsocialist Hungary. In: A. Berich and T. Retka eds. *Knight from Komarov to Petr Skalnik for his 70. Birthday*. AntropoEdice, Prague, 93-115.

KERTZER, David L. – SALLER, Richard P. eds.

1991 *The family in Italy from antiquity to the present*. Yale University Press, New Haven.

KOCSIS Gyula

2003 *A Jászság társadalma, népessége, gazdálkodás a XVI–XVII. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

KSHa

2013 2011. évi népszámlálás, 3. területi adatok. 3.2. Bács-Kiskun megye. Szeged, KSH.

KSHb

2013 2011. évi népszámlálás, 3. területi adatok. 3.5. Borsod-Abaúj-Zemplén megye. Miskolc, KSH.

KÜRTI László

2000 „A puszta felfedezésétől a puszta eladásáig: Az alföldi-tanyasi turizmus és az esszencializmus problémája”. In: Fejős Zoltán – Szijártó Zsolt szerk. *Turizmus és kommunikáció*, Néprajzi Múzeum, Budapest, 112-128.

2006 *Ladánybenei évszázadok*. Ladánybene Önkormányzata, Ladánybene.

2018 „Sem nem jászok, se nem kunok – magyarok”. Az identitás problematikája a Jászkunságban. In: Kothencz Kelemen szerk. *Migráció és hagyományformálódás a Duna–Tisza közti nemzetiségek népeletében*. Türr István Múzeum, Baja, 73-84.

MILIĆ, Anđelka

2004 The family as a capital asset. *Sociologija*, Vol. XLVI, Nr. 3. 227-343.

NAGY Lajos

1878 *A jászkun birtokviszonyok fejlődése és jogi alapja*. Magánkiadás, Karczag.

ÓRI Péter

2006–2008 A háztartások struktúrája a 18. század végi Magyarországon. Elemzési kísérlet. *Történeti Demográfiai Évkönyv*, 41-80.

2015 Long-term Demographic Change and Local Socio-Cultural Patterns: Marriages and Household Structure in 18–20th Century Hungary. *Przeszłość Demograficzna Polski*, Vol. 37, Nr. 3. 7-37.

PENAVIN Olga

1981 *A nagycsaládszervezet Szlavóniában (Kórogyon)*. Forum Könyvkiadó, Újvidék.

PITRYOU, Stavroula

2016 *The Grecanici of Southern Italy: Governance, Violence, and Minority Politics*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.

PITKIN, Donald S.

1999 *The House that Giacomo Built. History of an Italian Family, 1898–1978*. Dowling Scholarly Reprint, Binghamton.

SZABÓ László

2000 A jászsági nagycsalád és az öröklésjog (a lányrész). In: Ujváry Zoltán szerk. *A Jászkunság kutatása*. Jász Múzeumért Alapítvány, Jászberény, 221-229.

TODOROVA, Maria

1990 Myth-making in European Family History: the Zadruga Reconsidered. *Eastern European Politics and Societies*, vol. 4, Nr. 1. 30-76.

VIRÁG Tünde – ZOLNAY János

2010 Csapdába került önkormányzatok, csapdában tartott szegények – közfoglalkoztatás a Csereháton. *Esély*, 1. 119-130.

WOLF, Eric R.

1999 Foreword. In: Pitkin, Donald S. *The house that Giacomo Built. History of an Italian Family, 1898–1978*. Dowling Scholarly Reprint, Binghamton.

Internetes források

FARAGÓ Tamás

2011 *Bevezetés a történeti demográfiába* I. Budapest. Digitális tankönyvtár, https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_09_Farago_Tamas_Bevezetes_a_torteneti_demografiaba/adatok.html Letöltés ideje: 2019. I. 27.